

MIHAIL BAHTIN
(V. N. VOLOŠINOV)

MARKSIZAM I FILOZOFIJA JEZIKA

NOLIT • BEOGRAD
1980

GLAVA PRVA

NAUKA O IDEOLOGIJAMA I FILOZOFIJA JEZIKA

Problem ideološkog znaka. Ideoloski znak i svest. Reč kao ideoloski znak par excellence. Ideoloska neutralnost reči. Sposobnost reči da bude umutrašnji znak. Zaključci.

Problemi filozofije jezika postaju za marksizam danas izvanredno aktuelni i važni. Na čitavom nizu najvažnijih udarnih sektora naučnog rada marksistički metod se suočava upravo s ovim problemima i ne može voditi dalju plodotvornu ofanzivu ako ih ne podvrgne samostalnom razmatranju i rešavanju.

Pre svega, sami osnovi marksističke nauke o ideološkom stvaranju—osnovi nauke o nauci, nauke o književnosti, nauke o religiji, nauke o moralu i dr., na najtešnji su način povezani s problemima filozofije jezika.

Ideoloski proizvod nije samo deo stvarnosti (prirodne i socijalne) kao što su fizičko telo, oruđe za proizvodnju ili artikal potrošnje; on, osim toga, za razliku od pobrojanih pojava, odražava i prelama drugu stvarnost koja se nalazi izvan njega. Sve ideolosko ima *značenje*: ono predstavlja, slika, zamenjuje nešto što se nalazi izvan njega, tj. ono je *znak*. *Gde nema znaka — tamo nema ni ideologije*. Fizičko telo je, tako reći, jednako samo sebi; ono ništa ne označava već se potpuno podudara sa svojom pojedinačnom prirodnom datošću. Tu se ne mora govoriti o ideologiji.

No, svako fizičko telo može se shvatiti i kao slika nečega, recimo kao ovaploćenje prirodne inercije i nužnosti u datoj pojedinačnoj stvari. Takva umetničko-simbolička slika fizičke stvari već je ideoloski proizvod. Fizička stvar pretvorena je tu u znak. Ostajući deo materijalne stvarnosti, takva stvar na izvestan način odražava i prelama drugu stvarnost.

Isto je i sa svakim oruđem za proizvodnju. Oruđe za proizvodnju samo po sebi nema značenja, ono ima samo određenu namenu: da služi ovom ili onom proizvodnom cilju. Oruđe služi ovom cilju kao data pojedinačna stvar, ništa ne odražavajući niti zamenjujući. Ali se i oruđe proizvodnje može pretvoriti u ideološki znak. Takvi su srp i čekić na sovjetskom grbu; tu oni imaju čisto ideološko značenje. Oruđe za proizvodnju može biti i ideološki ornamentisano. Tako su već oruđa prvobitnog čoveka pokrivena crtežima ili ornamentima, tj. pokrivena su znakovima. Sâmo oruđe pri tome, naravno, ne postaje znak.

Može se, dalje, oruđu za proizvodnju pridati umetničko savršenstvo forme, i to tako da se umetnički oblik harmonično spaja s proizvodnom namenom oruđa. U tom slučaju kao da dolazi do maksimalnog zблиženja, skoro do stapanja znaka s oruđem za proizvodnju. Ali ipak i ovde zapažamo jasnu smisaonu granicu: oruđe kao takvo ne postaje znak, a znak, kao takav, ne postaje oruđe za proizvodnju.

Isto se tako i potrošni artikal može učiniti ideološkim znakom. Na primer, hleb i vino postaju religijski simboli u hrišćanskom sakramentu pričešća. Ali potrošni artikal, kao takav, nikako nije znak. Potrošni artikli mogu se, kao i oruđa, spojiti s ideološkim znakovima, ali se pri tom spajanju između njih ne briše jasna smisaona granica. Tako se hleb peče u određenoj formi, a ta se forma nikako ne opravdava samo potrošačkom namenom hleba već ima i neko, makar i primitivno, znakovno ideološko značenje (na primer, forma pereca ili kaizerice).

Na taj način, pored prirodnih pojava, predmeta tehnike i potrošnih artikala, postoji i poseban svet — *svet znakova*.

Znakovi su takođe pojedinačne materijalne stvari, a kao što smo videli, svaka stvar prirode, tehnike i potrošnje može postati znak, no pri tom dobija značenje koje izlazi izvan granica njene pojedinačne datosti. Znak ne postoji prosto kao deo stvarnosti već odražava i prelama drugu stvarnost, stoga on i može da deformiše ili da verno odražava stvarnost, može da je percipira pod određenim uglom gledanja i t. sl. Na svaki znak su primenljivi kriteriji ideološke

ocene (laž, istina, pravilnost, pravednost, dobro i dr.). Oblast ideologije podudara se s oblašću znakova. Između njih se može staviti znak jednakosti. Gde je znak, tamo je i ideologija. *Sve ideološko ima znakovno značenje.*

Unutar same oblasti znakova, tj. unutar ideološke sfere, postoje velike razlike: ovamo spadaju umetnička slika, i religijski simbol, i naučna formula, i pravna norma itd. Svaka oblast ideološkog stvaranja na svoj način se orijentiše u stvarnosti i na svoj način je prelama. Svaka oblast ima svoju osobenu funkciju u jedinstvu socijalnog života. *Ali znakovni karakter je opšta odredba svih ideoloških pojava.*

Svaki ideološki znak nije samo odraz, senka stvarnosti, već i materijalni deo same stvarnosti. Svaka znakovna ideološka pojava data je u nekom materijalu: u zvuku, u fizičkoj masi, u boji, u telesnom pokretu i t. sl. U tom pogledu stvarnost znaka je potpuno objektivna i može se izučavati jedinstvenim monističkim metodom. Znak je pojava spoljašnjeg sveta. I on sam, i svi efekti koje on izaziva, tj. reakcije, radnje i novi znakovi, koje on stvara u socijalnoj sredini koja ga okružuje, odvijaju se u spoljašnjem iskustvu.

Ovaj stav je izvanredno važan. Ma koliko on izgledao elementaran i sam po sebi razumljiv, nauka o ideologijama dosada nije iz njega izvodila sve odgovarajuće zaključke.

Idealistička filozofija kulture i psihologistička kulturologija smeštaju ideologiju u svest¹. Ideologija je, tvrde one, činjenica svesti. Spoljašnje telo znaka je samo omotač, samo tehničko sredstvo za realizaciju unutrašnjeg efekta — razumevanja.

Da se razumevanje može ostvariti jedino u nekom znakovnom materijalu (u unutrašnjem govoru, na primer),

¹ Treba napomenuti da se u savremenom neokantovstvu u tom pogledu zapaža zaokret. Imamo u vidu poslednju knjigu Ernesta Kasirera (Cassirer) *Philosophie der symbolischen Formen*, t. I, 1923. Ostajući na tlu svesti, Kasirer smatra reprezentaciju osnovnom karakteristikom svesti. Svaki element svesti nešto predstavlja, ima simboličku funkciju. Celina je data preko delova, a deo se može shvatiti samo preko celine. Ideja je, po Kasireru, takođe čulna, kao i materija, ali je čulnost simboličkog znaka reprezentativna.

to previda kako idealizam, tako i psihologizam. Gubi se iz vida da se znaku suprotstavlja znak i da se *sama svest može realizovati i postati stvarna činjenica samo u materijalu znakovnog ovaploćenja*. Razumevanje znaka je uključivanje datog znaka među druge, već poznate znakove; drugim rečima, razumevanje odgovara na znak znakovima. A taj lanac ideološkog stvaranja i razumevanja, koji ide od znaka prema znaku i prema novom znaku — jedinstven je i neprekidan: od jedne znakovne, a prema tome i materijalne, karike neprekidno idemo do druge, takode znakovne karike. I nigde nema prekida, nigde lanac ne uranja u bivstvovanje koje bi bilo nematerijalno i koje ne bi bilo ovaploćeno u znaku.

Ovaj ideološki lanac proteže se između individualnih svesti i međusobno ih spaja. Znakovi nastaju samo u procesu interakcije *između* individualnih svesti. I sama individualna svest ispunjena je znakovima. Svest postaje svest samo kad se ispuni ideološkom resp. znakovnom sadržinom, dakle, samo u procesu socijalne interakcije.

Idealistička filozofija kulture i psihologistička kulturologija, ma koliko velike metodološke razlike među njima bile, čine istu osnovnu grešku. Lokalizujući ideologiju u svesti, one pretvaraju nauku o ideologijama u nauku o svesti i njenim zakonima, transcendentnim ili empiriopsihološkim — svejedno.

Usled toga dolazi kako do radikalnog deformisanja same izučavane stvarnosti, tako i do metodološke zbrke u uzajamnim odnosima između pojedinih oblasti znanja. Ideološko stvaranje se, kao materijalna i socijalna činjenica, utiskuje u okvire individualne svesti. S druge strane, sama individualna svest gubi svaki oslonac u stvarnosti. Ona postaje ili sve ili ništa.

U idealizmu svest postaje sve, smešta se negde iznad bića, ona određuje biće. U stvari, ovaj gospodar svemira u idealizmu je samo hipostaza apstraktne veze između najopštijih formula i kategorija ideološkog stvaranja.

Za psihologistički pozitivizam, nasuprot tome, svest nije ništa — ona je celokupnost slučajnih psihofizioloških reakcija, iz kojih se nekim čudom dobija osmišljeno i jedinstveno ideološko stvaranje.

Objektivna socijalna zakonitost ideološkog stvaranja, pogrešno protumačena kao zakonitost individualne svesti, neizbežno mora izgubiti svoje stvarno mesto u biću, odlazeći ili iznad bića u visine transcendentalizma ili u predsocijalne nizine psihofizičkog biološkog subjekta.

Međutim, ideološko kao takvo ne može se objasniti niti iz nadljudskih, niti iz predljudskih, životinjskih korena. Njegovo stvarno mesto u biću jest u naročitom socijalnom, od čoveka stvorenom, *znakovnom materijalu*. Specifičnost njegova je baš u tome što se ono nalazi između organizovanih individua, što je ono *medium* njihove komunikacije.

Znak može da nastane samo na *interindividualnoj teritoriji*, pri čemu ova teritorija nije »prirodna« u neposrednom smislu te reči². Između dva *homo sapiensa* znak takode neće nastati. Neophodno je da dva individuuma budu *socijalno organizovana*, da čine kolektiv: samo tada se između njih može formirati znakovna sredina. Individualna svest ne samo da ne može ovde ništa da objasni, već se, naprotiv, ona sama mora objasniti socijalnom ideološkom sredinom.

Individualna svest je socijalno ideološka činjenica. Sve dotle dok ovaj stav ne bude prihvaćen sa svim posledicama koje iz njega slede, ne može se izgraditi ni objektivna psihologija niti objektivna nauka o ideologijama.

Problem svesti i stvara glavne teškoće i najveću zbrku u svim pitanjima vezanim kako s psihologijom, tako i s naukom o ideologijama. Na kraju krajeva, svest je postala *asylum ignorantiae* za sve filozofske konstrukcije. Svest su pretvorili u skladište svih nerešenih problema, svih objektivno nerazloživih ostataka. Umesto da se traži objektivna definicija svesti, njom su se počeli služiti kako bi subjektivirali i razvodnili sve čvrste objektivne definicije.

Objektivna definicija svesti može biti samo sociološka. Svest se ne može izvoditi neposredno iz prirode, kao što su to nastojali i još uvek nastoje da učine naivni mehanicistički materijalizam i savremena objektivna psihologija (biološka, bihevioristička i refleksološka). Ideologija se ne

² Društvo je, naravno, takode *deo prirode*, samo *deo* kvalitativno različit, sa svojim *specifičnim* zakonitostima.

može izvoditi iz svesti, kao što to čine idealizam i psihološki pozitivizam. Svest se oblikuje i ostvaruje u znakovnom materijalu stvorenom u procesu socijalne komunikacije organizovanog kolektiva. Individualna svest se hrani znakovima, izrasta iz njih, odražava u sebi njihovu logiku i zakonitost. Logika svesti je logika ideološke komunikacije, znakovne interakcije kolektiva. Ako svesti oduzmemo njenu znakovnu ideološku sadržinu, od nje neće ostati ništa. Svest može da se smesti samo u slici, u reči, u značućem gestu, i t.sl. Ako se oduzme materijal, ostaje goli fiziološki akt neosvetljen svešću, tj. neosvetljen i neistumačen pomoću znakova. /

Iz svega što smo rekli proizlazi sledeći metodološki stav: *nauka o ideologijama ni u kojoj meri ne zavisi od psihologije niti se na nju oslanja*. Naprotiv, kako ćemo detaljnije videti u jednoj od sledećih glava, *objektivna se psihologija mora naslanjati na nauku o ideologijama*. Stvarnost ideoloških pojava je objektivna stvarnost socijalnih znakova. Zakoni ove stvarnosti su zakoni znakovne komunikacije koji su neposredno determinisani celokupnošću socijalno-ekonomskih zakona. Ideološka stvarnost je neposredna nadgradnja nad ekonomskom osnovom. Individualna svest nije arhitekta ideološke nadgradnje već samo stanar koji se naselio u socijalnoj zgradi ideoloških znakova.

Prethodno oslobodivši ideološke pojave i njihovu zakonitost od individualne svesti, mi smo ih time čvršće povezali s uslovima i formama socijalne komunikacije. Stvarnost znaka se u celosti određuje ovom komunikacijom. Biće znaka nije ništa drugo nego materijalizacija te komunikacije. Takvi su svi ideološki znakovi.

Ali ovaj znakovni karakter i ova potpuna i svestrana uslovljenost komunikacijom nije nigde tako upečatljivo i potpuno izražena kao u jeziku. *Reč je ideološki fenomen par excellence*. Čitava stvarnost reči potpuno se rastvara u njenoj znakovnoj funkciji. U njoj nema ničega što bi bilo indiferentno prema toj funkciji i što ne bi bilo proizvod te funkcije. Reč je najčistiji i najtananiji *medium* socijalne komunikacije.

Sama ta izrazitost, reprezentativnost reči kao ideološkog fenomena, izuzetna jasnost njene znakovne

strukture bila bi dovoljna da se reč stavi u prvi plan nauke o ideologijama. Osnovne opšteideološke forme znakovne komunikacije najbolje bi se mogle eksplicirati upravo na materijalu reči.

Ali to nije sve. Reč nije samo najizrazitiji i najčistiji znak, reč je, osim toga — *neutralan znak*. Sav ostali znakovni materijal specijalizovan je za pojedine oblasti ideološkog stvaranja. Svaka oblast ima svoj ideološki materijal, oblikuje svoje specifične znakove i simbole, koji su u drugim oblastima neprimenljivi. Tu se znak stvara specifičnom ideološkom funkcijom i neodvojiv je od nje. Reč je, međutim, neutralna prema specifičnoj ideološkoj funkciji. Ona može vršiti *bilo koju* ideološku funkciju: naučnu, estetsku, moralnu, religijsku.

Postoji, osim toga, ogromna oblast ideološke komunikacije koja se ne da vezati ni za jednu ideološku sferu. To je *životna komunikacija*. Ova komunikacija je veoma sadržajna i važna. Ona je s jedne strane neposredno povezana s proizvodnim odnosima, a s druge se strane dodiruje sa sferama različitih uobličениh i specijalizovanih ideologija. O ovoj naročitoj oblasti *životne ideologije* govorićemo podrobnije u sledećoj glavi. Ovde ćemo spomenuti da je materijal životne komunikacije u prvom redu *reč*. Takozvani razgovorni jezik i njegove forme, lokalizovani su upravo tu, u oblasti životne ideologije.

Reč ima još jedno veoma važno obeležje koje je čini prvenstvenim medijumom individualne svesti. Mada se stvarnost reči, kao i svakog znaka, nalazi između jedinki, reč se u isto vreme stvara sredstvima individualnog organizma bez pomoći ikakvih oruđa i bilo kakvog vantelesnog materijala. To determiniše *ulogu reči kao znakovnog materijala unutrašnjeg života — svesti* (unutrašnjeg govora). Svest se mogla razviti samo posedujući gipki i telesno izraženi materijal. Takav materijal bila je reč. Reč može služiti kao (da tako kažemo) znak za unutrašnju upotrebu; ona se može realizovati kao znak i kada nije do kraja eksteriorizovana. Stoga je problem individualne svesti kao *unutrašnje reči (unutrašnjeg znaka uopšte)* jedan od najvažnijih problema filozofije jezika.

Već od samog početka je jasno da se ovom problemu ne može prići pomoću običnog shvatanja reči i jezika, kakvo je bilo izgrađeno u nesociološkoj lingvistici i filozofiji jezika. Neophodna je duboka i tanana analiza reči kao socijalnog znaka, kako bi se razumela njena funkcija kao medijuma svesti.

Ovom izuzetnom ulogom reči kao medijuma svesti određuje se to što je *celokupno ideološko stvaranje uopšte praćeno rečju kao nužnim ingredijentom*. Reč prati i komentariše svaki ideološki akt. Procesi razumevanja bilo koje ideološke pojave (slike, muzike, obreda, postupka) ne realizuju se bez učešća unutrašnjeg govora. Sve manifestacije ideološkog stvaranja, sve druge, neverbalne znakove, zapljuskuje verbalna stihija; oni su u nju utopljeni tako da se ne mogu od nje potpuno odvojiti.

To, međutim, ne znači da reč može zameniti svaki drugi ideološki znak. Nijedan osnovni, specifični ideološki znak ne može se u potpunosti zameniti rečju. U principu, nije moguće adekvatno preneti rečju muzičko delo ili delo likovne umetnosti. Religijski obred ne može se u celosti zameniti rečju; nema adekvatne verbalne zamene čak ni za najjednostavniji životni gest. Odricanje ovoga dovelo bi do najvulgarnijeg racionalizma i simplifikatorstva. Međutim, svi se ti ideološki znakovi koji se ne mogu zameniti rečju istovremeno oslanjaju na reč i praćeni su rečju kao što je pevanje praćeno instrumentalnom pratnjom.

Nijedan kulturni znak, jednom shvaćen i osmišljen, ne ostaje izolovan, već ulazi u *jedinstvo verbalno oblikovane svesti*. Svest ume da nađe neki verbalni pristup do njega. Stoga se oko svakog ideološkog znaka obrazuju svojevrsni koncentrični krugovi verbalnih odjeka i rezonancija. Svako *ideološko prelamanje bića u postajanju*, u bilo kom značecem materijalu, *praćeno je ideološkim prelamanjem u reči*, kao obaveznom propratnom pojavom. Reč je prisutna u svakom činu razumevanja i svakom činu tumačenja.

Sve analizovane osobenosti reči — njena *znakovna čistota*, njena *ideološka neutralnost*, njeno *sudelovanje u životnoj komunikaciji*, njena *spособnost da postane unutrašnja reč*, te, najзад, njena *obavezna prisutnost kao propratne*

pojave u svakom svesnom aktu — sve to čini reč osnovnim objektom nauke o ideologijama. Zakoni ideološkog prelamanja bića u znaku i u svesti, forme i mehanika tog prelamanja moraju se izučavati pre svega na materijalu reči. Unosjenje marksističkog sociološkog metoda u sve dubine i finese »immanentnih« ideoloških struktura moguće je samo na temelju jedne filozofije jezika koju bi, kao *filozofiju ideološkog znaka*, razradio sam marksizam.

GLAVA TREĆA

GOVORNA INTERAKCIJA

Teorija izraza individualističkog subjektivizma. Kritika teorije izraza. Socijalna struktura doživljaja i izraza. Problem životne ideologije. Iskaz kao osnova govornog postajanja. Putevi rešavanja problema realne datosti jezika. Iskaz kao celina i njegove forme.

Drugi pravac filozofsko-lingvističke misli je, kao što smo videli, povezan s racionalizmom i neoklasicizmom. Prvi pravac — individualistički subjektivizam povezan je s *romantizmom*. Romantizam je u znatnoj meri bio reakcija na tuđu reč i njome uslovljene kategorije mišljenja. Romantizam je bio neposredna reakcija na poslednji recidiv kulturne vlasti tuđe reči — na epohu Renesanse i na neoklasicizam. Romantičari su bili prvi filolozi maternjeg jezika koji su pokušali da na temelju doživljaja maternjeg jezika kao *mediuma* postajanja svesti i misli radikalno izmene lingvističko mišljenje. Istina, romantičari su ipak ostajali filolozi u preciznom smislu te reči. Da izmene stolicima formirano mišljenje o jeziku oni, naravno, nisu bili u stanju. Ali su ipak u to mišljenje uneli nove kategorije; oni su i stvorili specifične karakteristike prvog pravca. Karakteristično je da su i do današnjeg dana predstavnici individualističkog subjektivizma stručnjaci za nove jezike, pretežno romanisti (Vossler, Leo Spitzer, Lorck i dr.).

Međutim, i za individualistički subjektivizam je monološki iskaz bio najdublja realnost, polazna tačka mišljenja o jeziku. Nisu mu, doduše, pristupali s tačke gledišta pasivno razumevajućeg filologa, već iznutra, s tačke gledišta samog govornika koji se izražava.

Šta je monološki iskaz s tačke gledišta individualističkog subjektivizma? — Videli smo da je to čist individualni akt, izraz individualne svesti, njenih namera, in-

tencija, stvaralačkih impulsa, ukusâ i t.sl. Kategorija izraza je ona viša i opštija kategorija pod koju se podvodi jezički akt — iskaz.

Ali šta je izraz?

Njegova najprostija i najgrublja definicija je ovakva: nešto što se na ovaj ili onaj način oformilo i odredilo u psihi pojedinca i što se spolja objektivije za druge pomoću nekih spoljašnjih znakova.

Izraz, na taj način ima dva člana: *ono što se izražava* (unutrašnje) i njegovu *spoljašnju objektivizaciju* za druge (ili, možda, i za sebe samog). Teorija izraza, kakve god tanane i složene forme poprimala, neizbežno pretpostavlja ta dva člana: ceo događaj izražavanja odigrava se između njih. Prema tome, svaka teorija izraza neizbežno pretpostavlja da ono što se izražava može na neki način da se formira i postoji mimo izraza, da postoji u jednoj formi i zatim pređe u drugu formu. Kada to ne bi bilo tako, kada bi ono što se izražava od samog početka postojalo u formi izraza i kada bi između njih bio kvantitativni prelaz (u smislu razbistravanja, diferencijacije i t.sl.), onda bi cela teorija izraza pala. Teorija izraza neizbežno pretpostavlja izvestan dualizam između unutrašnjeg i spoljašnjeg i izvesni primat unutrašnjeg, jer svaki akt objektivacije (izražavanja) ide iznutra prema van. Njegovi su izvori unutra. Nisu slučajno teorija individualističkog subjektivizma i uopšte sve teorije izraza izrastale samo na idealističkom i spiritualističkom tlu. Sve bitno je unutra, a spoljašnje može postati bitno samo ako postane okvir za unutrašnje, ako postane izraz duha.

Istina, unutrašnje se, postajući spoljašnje, izražavajući se spolja, modifikuje. Ono je prinudeno da ovlada spoljašnjim materijalom koji poseduje svoju zakonitost, tuđu unutrašnjem. U procesu toga ovladavanja materijalom, u procesu prevladavanja i pretvaranja materijala u poslušni *medium* izraza — ono što se doživljava i izražava modifikuje se i prinudeno je da čini izvestan kompromis. Stoga je na tlu idealizma, na kome su se formirale sve teorije izraza, i moglo biti radikalnog odricanja

izraza kao deformacije čistote unutrašnjeg¹. U svakom slučaju, sve stvaralačke snage i snage koje organizuju izraz — unutra su. Sve spoljašnje je samo pasivni materijal unutrašnjeg oblikovanja. Izraz se uglavnom gradi unutra i samo izlazi napolje. Odatle sledi da i razumevanje, tumačenje i objašnjavanje ideološke pojave mora biti usmereno unutra, mora u poređenju sa izrazom ići u suprotnom smeru: polazeći od spoljašnje objektivacije, objašnjavanje mora ići ka korenima njegove unutrašnje organizacije. Takva je teorija izraza individualističkog subjektivizma.

Teorija izraza koja je u osnovi prvog pravca filozofsko-lingvističke misli iz osnova je pogrešna.

Doživljaj (ono što se izražava) i njegova spoljašnja objektivacija — sačinjeni su, kao što znamo, od istog materijala. Nema doživljaja van znakovnog ovaploćenja. Prema tome, od samog se početka ne može ni govoriti o načelnoj kvalitativnoj razlici između unutrašnjeg i spoljašnjeg. Štaviše, središte organizovanja i formiranja doživljaja ne nalazi se unutra (tj. ne nalazi se u materijalu unutrašnjih znakova), nego napolju. Ne organizuje doživljaj izraz već obrnuto — *izraz organizuje doživljaj*, daje mu prvu formu i usmerava ga.

U stvari, koji god moment izraza-iskaza da uzmemo, on se određuje realnim uslovima datog iskaza, pre svega *najbližom socijalnom situacijom*.

Iskaz se gradi između dvojice socijalno organizovanih ljudi, a ako realnog sabesednika nema, onda se on pretpostavlja u ličnosti, da tako kažemo, normalnog predstavnika one socijalne grupe kojoj govornik pripada. *Reč je usmerena na sabesednika*, usmerena je na to *ko* je taj sabesednik: da li je to čovek iste socijalne grupe ili nije, da li stoji iznad ili ispod (hijerarhijski rang sabesednika), da li je ili nije povezan s govornikom nekim tešnijim socijalnim vezama (otac, brat, muž i t.sl.). Apstraktnog

¹ „Мысль изреченная есть ложь“ (Тютчев) («Misao izrečena — laž je»), („О если б без слова сказаться душой было можно“) (Фет) («O, kada bi se duša bez reči izreći mogla»). Ove izjave su tipične za idealističku romantiku.

sabesednika, tako reći—čoveka po sebi, ne može biti; s njim doista ne bismo našli zajednički jezik ni u doslovnom ni u prenosnom smislu. Ako katkad i pretendujemo na doživljavanje i iskazivanje *urbi et orbi*, mi i tada, u stvari, i grad i svet vidimo, razume se, kroz prizmu konkretne socijalne sredine koja nas okružuje. U većini slučajeva mi pri tom pretpostavljamo neki tipičan i stabilizovan *socijalni vidokrug*, na koji je usmereno ideološko stvaranje socijalne grupe kojoj pripadamo, vremena u kome živimo, tako reći na savremenika naše književnosti, naše nauke, našeg morala, našeg prava.

Unutrašnji svet i mišljenje svakog čoveka ima svoj stabilizovani *socijalni auditorijum*, u čijoj se atmosferi grade njegovi unutrašnji dokazi, unutrašnji motivi, ocene i dr. Što je dati čovek kulturniji, tim se više dati auditorijum približava normalnom auditorijumu ideološkog stvaranja, ali u svakom slučaju idealni sabesednik ne može izaći izvan granica određene klase i određene epohe.

Značaj orijentacije reči na sabesednika veoma je velik. *Reč je u suštini bilateralni akt*. Ona se podjednako određuje time *čija* je, kao i time *za koga* je. Kao reč, ona je upravo *produkt uzajamnih odnosa govornika i slušaoca*. Svaka reč izražava »jednog« u odnosu prema »drugom«. Ja u reči oblikujem sebe s tačke gledišta drugog i, u krajnjoj liniji, sebe s tačke gledišta mog kolektiva. Reč je most izgrađen između mene i drugog. Ako se on jednim krajem oslanja na mene, onda se drugim krajem oslanja na sabesednika. Reč je zajednička teritorija između govornika i sagovornika.

Kakav je, međutim, status govornika? Ako mu reč kao, da tako kažemo—pogranična zona između njega i sabesednika,—i ne pripada u celosti, ona mu ipak dobrom polovinom pripada.

Ima ovde jedan moment gde je govornik neosporni vlasnik reči, koja je u tom momentu od njega neotuđiva. To je fiziološki akt realizacije reči. Međutim, na taj akt, ukoliko ga uzmemo kao čisto fiziološki akt, kategorija vlasništva se ne može primeniti.

Ako pak ne uzmemo fiziološki akt realizacije glasa već realizaciju reči kao znaka, onda se pitanje o vlasništvu

veoma komplikuje. Pored toga što govornik zajmi reč kao znak iz socijalne zalihe gotovih znakova, čak je i samo individualno oblikovanje tog socijalnog znaka u konkretnom iskazu u celosti određeno socijalnim odnosima. Stilistička individuacija iskaza o kojoj govore foslerovci odraz je uzajamnih socijalnih odnosa u čijoj se atmosferi dati iskaz gradi. *Najbliža socijalna situacija i šira socijalna sredina u celosti određuju — i to tako reći iznutra — strukturu iskaza.*

U stvari, ma koji iskaz da uzmemo, čak i onaj koji nije predmetno saopštenje (komunikacija u užem smislu) već verbalni izraz neke potrebe (gladi, na primer) uveriće se da je u celosti socijalno usmeren. Njega pre svega određuju neposredni (onda bliži i dalji) učesnici događaja iskazivanja u vezi s određenom situacijom: situacija formira iskaz, prisiljava ga da zazvuči ovako a ne drugačije, kao zahtev ili kao molba, kao zaštita svoga prava ili molba za milost, u kitnjastom ili jednostavnom stilu, samouvereno ili bojažljivo itd. itd.

Ta neposredna situacija i njeni neposredni socijalni učesnici određuju okazionalnu formu i stil iskaza. Dublji slojevi njegove strukture određuju se trajnijim i bitnijim socijalnim vezama u koje je govornik uključen.

Ako uzmemo iskaz još u procesu njegovog postajanja »u duši«, suština stvari se ne menja jer je struktura doživljaja isto toliko socijalna kao i struktura njegove spoljašnje objektivacije. Step en svesnosti, jasnosti, uobličivosti doživljaja direktno je proporcionalan socijalnoj usmerenosti.

U stvari, čak ni prosta, nejasna svest o nekom osetu, recimo, osetu gladi, koji nije spolja izražen, ne može postojati bez neke ideološke forme. Svaka svest mora imati unutrašnji govor, unutrašnju intonaciju i embrionalni unutrašnji stil: moguća je molećiva, ljutita, zlobna, negodujuća svest o vlastitoj gladi. Ovde, razume se, nabrajamo samo grube i oštre pravce unutrašnje intonacije; moguće je, u stvari, veoma fino i složeno intoniranje doživljaja. Spoljašnji izraz u većini slučajeva samo nastavlja pravac unutrašnjeg govora i u njemu već sadržane intonacije i čini ih jasnijima.

U kom će se pravcu usmeriti intonacija unutrašnjeg oseta gladi, to zavisi kako od neposredne situacije doživljaja, tako i od opšteg socijalnog položaja onog koji gladuje. Ti uslovi određuju u kome će se vrednosnom kontekstu i socijalnom horizontu kretati svest o doživljaju gladi. Neposredni socijalni kontekst će odrediti moguće slušaocce, saveznike ili neprijatelje, na koje će se svest i doživljaj gladi usmeriti: hoće li to biti srdžba na zlu prirodu, na sudbinu, na sebe samog, na društvo, na određenu društvenu grupu, na određenog čoveka i dr. Mogući su, naravno, različiti stepeni svesnosti, jasnosti i diferenciranosti te socijalne usmerenosti doživljaja; ali nema doživljaja van ikakve vrednosne usmerenosti. Čak je i plač odojčeta »usmeren« na majku. Doživljaj gladi može imati boju prizivanja i agitacije; doživljaj će se graditi u pravcu mogućeg prizivanja, agitacionog argumenta, dolaziće do svesti u vidu protesta itd. itd.

U odnosu na potencijalnog (a ponekad i neposredno percipiranog) slušaoca mogu se razlikovati dva pola, dva ekstrema, između kojih se svest o doživljaju može sticati i između kojih se doživljaj može ideološki oblikovati, težeći čas prema jednom, čas prema drugom ekstremu. Nazvaćemo te ekstreme uslovno: »ja-doživljaj« i »mi-doživljaj«.

Pravi »ja — doživljaj« teži nuli; približavajući se ekstremu, on gubi svoj ideološki oblik, a prema tome i svesnost, približavajući se fiziološkoj reakciji životinje. Težeći tome ekstremu, doživljaj gubi sve potencije, sve zamerke socijalne orijentacije, zato gubi i svoj verbalni oblik. Pojedini se doživljaji, pa i čitave njihove grupe, mogu približavati tom ekstremu, gubeći svoju ideološku jasnost i uobličенost svedočeći o verbalnoj neutemeljenosti svesti².

»Mi — doživljaj« nikako nije nejasan, gregaran doživljaj: on je izdiferenciran. Štaviše, ideološka diferen-

² O mogućnosti izdvajanja grupe čovekovih seksualnih doživljaja iz socijalnog konteksta i s tim vezanim gubitkom verbalne svesnosti, v. našu knjigu *Фрейдизм*; Гно, 1927, стр. 136—137.

cijacija, porast svesnosti upravno je srazmeran čvrstini i sigurnosti socijalne orijentacije. Što je kolektiv u kome se pojedinac orijentiše jači, organizovaniji i diferenciraniji, to je upečatljiviji i složeniji njegov unutrašnji svet.

Mogući su različiti stepeni »mi — doživljaja« i različiti tipovi njegovog ideološkog oblikovanja.

Pretpostavimo da onaj ko gladuje doživljava glad u nejedinstvenom skupu slučajnih gladnica (nesrećnik, prosjak i dr.). Doživljaj takve deklasirane jedinke biće specifično obojen i težiće određenim ideološkim formama čija amplituda može biti dosta široka; rezignacija, stid, zavidljivost i drugi vrednosni tonovi davaće boju njenom doživljaju. Odgovarajuće ideološke forme ka kojima će se doživljaj razvijati jesu individualistički skitnički protest ili mistična pokajnička poniznost.

Pretpostavimo da onaj koji gladuje pripada kolektivu u kome glad nije slučajna već ima kolektivni karakter, ali da sam kolektiv onih koji gladuju nije čvrsto materijalno povezan već da gladuje nejedinstveno. U takvom se položaju nalazi, u većini slučajeva, seljak. Glad se tu doživljava »među ljudima«, ali bez materijalne jedinstvenosti, bez povezanosti jedinstvenom privredom, svak trpi u malom i zatvorenom svetu svoga individualnog domaćinstva. Takav kolektiv nema jedinstveno materijalno telo za jedinstvenu akciju. U takvim uslovima preovlađivaće pokorna, ali bez stida i poniženosti, svest o vlastitoj gladi: »Svi trpe, trpi i ti«. Na tom tlu razvijaju se filozofski i religiozni sistemi pasivističkog i fatalističkog tipa (rano hrišćanstvo, tolstojizam).

Sasvim drugačije doživljava glad član objektivno materijalno integrisanog i ujedinjenog kolektiva (puk vojske; radnici okupljeni u fabrici; nadničari velike kapitalističke farme; najzad, cela klasa kada se oformi u »klasu za sebe«). Ovde će u doživljaju preovlađivati tonovi aktivnog i samouverenog protesta; ovde nema tla za ponizne i pokorne intonacije. Tu je najpovoljnije tle za ideološku jasnost i uobličenosť doživljaja³.

³ Interesantan materijal o pitanju izražavanja gladi može se naći u knjigama poznatog savremenog lingviste iz Foslerove škole — Lea Spicera (Leo Spitzer)

Svi analizovani tipovi doživljaja s njihovim osnovnim intonacijama krcati su i odgovarajućim načinima i odgovarajućim formama mogućih iskaza. Socijalna situacija svuda određuje koji se način, koja metafora i koja forma iskaza o gladi može razviti iz datog intonacionog pravca doživljaja.

Osobit karakter ima individualistički *samodoživljaj*. To nije »ja — doživljaj« u pravom smislu reči, kako smo ga prethodno odredili. Individualistički doživljaj je potpuno izdiferenciran i uobličen. Individualizam je posebna forma »mi — doživljaja« građanske klase (postoji analogan tip individualističkog samodoživljaja feudalno-aristokratske klase). Individualistički tip doživljaja određuje se čvrstom i samouverenom orijentacijom. Individualistička samouverenost i osećanje vlastite vrednosti ne crpe se iznutra, iz dubine ličnosti, već spolja: to je ideološko tumačenje moje socijalne priznatosti i zaštite moga prava i objektivne osiguranosti i zaštićenosti moje individualne privredne delatnosti, koju mi garantuje čitavo političko uređenje. Struktura svesne individualne ličnosti isto tako je socijalna struktura kao i kolektivistički tip doživljaja: to je određeno ideološko tumačenje složene i stabilne društveno-ekonomske situacije, projektovano u individualnu dušu. U tom tipu individualističkog »mi — doživljaja« sadržana je, međutim, kao i u uređenju koje mu odgovara, unutrašnja protivrečnost koja će pre ili kasnije razbiti njegovu ideološku uobličenost.

Analognu strukturu predstavlja tip usamljenog samodoživljaja (»umeće i snaga da se bude usamljen u svojoj ispravnosti«, kako ga kultivišu Romen Rolan, a delimično i Tolstoj). Gordost te usamljenosti takođe se oslanja na »mi«. To je karakteristična modifikacija »mi-doživljaja« savremene zapadnoevropske inteligencije. Tolstojeve reči o tome da postoji mišljenje »za sebe« i mišljenje »za publiku« u stvari implikuju konfrontaciju dveju koncepcija publike. To Tolstojevo »za sebe« u stvari označava samo drugu,

Italienschen Kriegsgefangenenbriefen i *Die Umschreibungen des Begriffes Hunger*. Osnovni problem tu je elastično prilagodavanje reči i slike uslovima izuzetne situacije. Autentično sociološki metod autor, međutim, ne primenjuje.

njemu svojstvenu socijalnu koncepciju slušaoca. Mišljenje bez usmerenosti na moguć izraz, a, prema tome, bez socijalne usmerenosti tog izraza i samog mišljenja — ne postoji.

Na taj način pokazuje se da je ličnost koja govori, uzeta tako reći iznutra — u celosti proizvod uzajamnih socijalnih odnosa. Ne samo spoljašnji izraz već i unutrašnji doživljaj te ličnosti socijalna je teritorija. Prema tome, i čitav put koji vodi od unutrašnjeg doživljaja (»onoga što se izražava«) do njegove spoljašnje objektivacije (»iskaza«) — prolazi socijalnom teritorijom. Kada se doživljaj aktualizuje u završenom iskazu, njegova se socijalna usmerenost komplikuje usmerenošću na neposrednu socijalnu situaciju govorenja i, pre svega, na konkretne sabesednike.

Ovo što smo rekli baca novu svetlost na analizovani problem svesti i ideologije.

Izvan objektivacije, izvan ovaploćenja u određenom materijalu (materijalu gesta, unutrašnje reči, krika) *svest je — fikcija*. To je loša ideološka konstrukcija stvorena putem apstrakcije od konkretnih fakata socijalnog izraza. Ali svest kao organizovan materijalan izraz (u ideološkom materijalu reči, znaka, crteža, boja, muzičkog tona i dr.) — objektivna je činjenica i ogromna socijalna snaga. Doduše, ta svest nije iznad bića i ne može konstitutivno određivati biće, ali ona sama je deo bića, jedna od njegovih snaga, te stoga poseduje delotvornost, igra ulogu na poprištu bića. Sve dok ostaje u glavi svesnog subjekta kao unutarverbalni embrion izraza, svest je još premali pramen bića, još je premalen sektor njene akcije. Ali kada prođe sve stadijume socijalne objektivacije i uđe u dinamički sistem nauke, umetnosti, morala, prava, — svest postaje stvarna snaga i u stanju je čak da vrši povratni uticaj na ekonomske osnove društvenog života. Snaga svesti je naravno ovaploćena u određenim socijalnim organizacijama, fiksirana u perzistentnim ideološkim izrazima (nauka, umetnost i dr.), ali je i u prvobitnoj mutnoj formi sinule misli i doživljaja ona već bila minijturni socijalni događaj, a ne individualni unutrašnji akt.

Doživljaj je od samog početka usmeren na potpuno aktualizovan spoljašnji izraz, teži ka njemu. To izražavanje doživljaja može biti realizovano, a može biti i zadržano, zakočeno. U poslednjem slučaju, doživljaj je zakočeni izraz (nećemo se ovde upuštati u veoma složeno pitanje o uzrocima i uslovima kočnja). Realizovani izraz sa svoje strane vrši moćan povratni uticaj na doživljaj: on počinje da uređuje unutrašnji život, dajući mu određeniji i stabilniji izraz.

Ovaj povratni uticaj uobličnog i stabilizovanog izraza na doživljaj (tj. unutrašnji izraz) ima ogroman značaj i uvek se mora uzimati u obzir. Može se reći da se *ne prilagodava toliko izraz našem unutrašnjem svetu koliko se naš unutrašnji svet prilagodava mogućnostima našeg izraza* i njegovim mogućim putevima i pravcima.

Celokupnost životnih doživljaja i neposredno s njima povezanih spoljašnjih izraza nazvaćemo, za razliku od uobličnih ideoloških sistema — umetnosti, morala, prava, — *životnom ideologijom*. Životna ideologija je stihija neuređenog i nefiksiranog unutrašnjeg i spoljašnjeg govora koji osmišljava svaki naš postupak, akciju i svako naše »svesno« stanje. Uzimajući u obzir socijalni karakter strukture izraza i doživljaja, možemo reći da naš pojam životne ideologije uglavnom odgovara onome što se u marksističkoj literaturi označava kao »društvena psihologija«. U datom kontekstu više volimo da izbegnemo reč »psihologija« jer nam je važna isključivo sadržina psihe i svesti, a ona je potpuno ideološka, nju ne određuju individualno-organski (biološki, fiziološki), već čisto socijalni faktori. Individualno-organski faktor nije uopšte bitan za razumevanje osnovnih stvaralačkih i živih linija sadržine svesti.

Uobličeni ideološki sistemi društvenog morala, nauke, umetnosti i religije kristališu se iz životne ideologije i sa svoje strane vrše na nju jak povratni uticaj, te, normalno, daju ton toj ideologiji. Ali u isto vreme ti uobličeni ideološki proizvodi sve vreme održavaju najživlju organsku vezu sa životnom ideologijom, hrane se njenim sokovima i van nje su mrtvi, kao što su mrtvi, na primer, završeno književno delo ili sazajna ideja ako nisu podvrgnuti živom

vrednosnom percipiranju. Ali to percipiranje, radi koga svako ideološko delo i postoji, vrši se na jeziku životne ideologije. Životna ideologija uključuje delo u datu socijalnu situaciju. Delo se dovodi u vezu s celom sadržinom svesti percipijentata i apercepira se samo u kontekstu te savremene mu svesti. Delo se interpretira u duhu date sadržine svesti (svesti percipijenta), njome se ono na novi način osvetljava. U tome je život ideološkog dela. U svakoj epohi svoga istorijskog postojanja delo mora stupiti u tesnu vezu s promenljivom životnom ideologijom, mora se njome prožeti, natopiti se novim sokovima koji iz nje teku. Samo u onoj meri u kojoj je kadro da stupi u takvu neraskidivu, organsku vezu sa životnom ideologijom date epohe, delo je u stanju da bude živo u datoj epohi (naravno, u datoj socijalnoj grupi). Van te veze ono prestaje da postoji jer se prestaje doživljavati kao ideološki relevantno.

U životnoj ideologiji moramo razlikovati nekoliko slojeva. Ti se slojevi određuju onom socijalnom lestvicom kojom se i doživljaj i izraz mere, onim socijalnim snagama ka kojima se moraju neposredno usmeravati.

Vidokrug u kome se dati doživljaj ili izraz realizuje može, kao što već znamo, biti više ili manje širok. Svet doživljaja može biti ograničen i konfuzan, socijalna orijentacija doživljaja može biti slučajna i trenutna, karakteristična samo za datu slučajnu i labavu grupaciju od nekoliko lica. I takvi kapriciozni doživljaji su svakako ideološkog i socijalnog karaktera, premda već stoje na granici između normalnog i patološkog. Takav slučajan doživljaj je izolovana pojava u duševnom životu datog lica. On neće biti u stanju da se stabilizuje i nade izdiferenciran i dovršen izraz: jer ako nema socijalno zasnovanog i stabilnog auditorijuma — gde će naći osnove za diferencijaciju i dovršenje? Fiksiranje takvog slučajnog doživljaja (pismeno, a pogotovu štampano) još je manje moguće. Takav doživljaj, kao proizvod trenutne i slučajne situacije, nema, naravno, nikakvih izgleda da dobije socijalnu snagu i efikasnost.

Takvi doživljaji čine najniži, tekući i brzo promenjivi sloj životne ideologije. U taj sloj spadaju, prema tome, svi oni mutni, nerazvijeni doživljaji i misli i slučajne,

prazne reči koje se javljaju u našoj duši. To su nedonoščad socijalnih orijentacija nesposobna za život, romani bez junaka i govori bez auditorijuma. U njima nema ni logike ni jedinstva. Otkriti u tim ideološkim odlomcima sociološku zakonitost veoma je teško. U donjem sloju životne ideologije može se ustanoviti samo statistička zakonitost; osnovne linije socijalno-ekonomske zakonitosti manifestuju se samo u velikoj količini proizvoda te vrste. Razume se da je socijalno-ekonomske pretpostavke pojedinačnog slučajnog doživljaja ili izraza praktično nemoguće pokazati.

Drugi, viši slojevi životne ideologije koji se neposredno graniče sa ideološkim sistemima, bitniji su, odgovorniji, i imaju stvaralački karakter. Oni su znatno pokretljiviji i osetljiviji od uobličene ideologije; oni su sposobni da preciznije prenose promene socijalno-ekonomske osnove. Baš tu se i akumuliraju one stvaralačke energije pomoću kojih se ostvaruju delimične ili radikalne promene ideoloških sistema. Nastupajuće nove socijalne snage nalaze u početku svoj ideološki izraz i oblik u tim slojevima životne ideologije pre nego što uspeju da osvoje poprište organizovane zvanične ideologije. Razume se da u procesu borbe, u procesu postepenog prodiranja u ideološke organizacije (u štampu, u književnost, u nauku) ova nova strujanja životne ideologije, ma koliko revolucionarna bila, trpe uticaj uobličених ideoloških sistema, a delimično i usvajaju akumulirane forme, ideološke navike i pristupe.

Ono što se obično zove »stvaralačka individualnost« izraz je osnovne, čvrste i stalne, linije socijalne orijentacije datog čoveka. Ovamo spadaju pre svega gornji, najuobličeniiji slojevi unutrašnjeg govora (životna ideologija), čija je svaka slika, svaka intonacija prošla kroz stadijum izraza, izdržala probu izraza. Ovamo spadaju, na taj način, reči, intonacije, unutrašnji i unutarverbalni gestovi, koji su u većoj ili manjoj socijalnoj meri stekli iskustvo spoljašnjeg izraza i koje su reakcije i replike, otpori ili podrške socijalnog auditorijuma dobro iscizelirali i išlifovali.

U donjim slojevima životne ideologije, bio-biografski faktor igra, naravno, bitnu ulogu, ali s uključivanjem iskaza u ideološki sistem njegov značaj sve više i više opada. Ako, prema tome, u donjim slojevima doživljaja i izraza (iskaza) bio-biografska objašnjenja još i mogu ponešto dati, u gornjim slojevima je uloga tih objašnjenja krajnje skromna. Objektivni sociološki metod tu je suvereni gospodar.

Teoriju izraza, koja je u osnovi individualističkog subjektivizma, moramo, dakle, odbaciti. *Organizaciono središte svakog iskaza, svakog izraza nije unutra već napolju: u socijalnoj sredini koja jedinku okružuje.* Samo je neartikulisani životinjski krik doista organizovan iz unutrašnjosti fiziološkog aparata jedinke. U njemu nema nikakvog ideološkog plusa u odnosu na fiziološku reakciju. Najprimitivniji ljudski iskaz što ga pojedinačni organizam realizuje već je, s tačke gledišta sadržine, smisla i značenja, organizovan izvan sebe, u vanorganskim uslovima socijalne sredine. Iskaz kao takav u celosti je proizvod uzajamnog socijalnog delovanja, kako onog neposrednog, koje je određeno situacijom govorenja, tako i onog najdaljeg, koje je određeno celokupnošću uslova datog govornog kolektiva.

Pojedinačni iskaz (*parole*), uprkos doktrini apstraktnog objektivizma, uopšte nije individualna činjenica koja zbog svoje individualnosti ne podleže sociološkoj analizi. Jer kad bi tako bilo, onda ni suma tih individualnih akata ni bilo kakvi apstraktni momenti, zajednički svim tim individualnim aktima («normativno-identične forme»), ne bi mogli stvoriti nikakav socijalni proizvod.

Individualistički subjektivizam je u *pravu* kada tvrdi da su pojedinačni iskazi stvarna konkretna realnost jezika i da imaju stvaralački značaj u jeziku.

Ali individualistički subjektivizam *nema pravo* kada ignoriše i ne razume socijalni karakter iskaza i kada pokušava da ga izvede iz unutrašnjeg sveta govornika kao izraz tog unutrašnjeg sveta. Struktura iskaza i samog doživljaja